

DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI – VII

**TÜRKİYE'DE
DİNLER TARİHİ
(Dünü, Bugünü ve Geleceği)**

TÜRKİYE DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI

TÜRKİYE'DE DİNLER TARİHİ ALANINDA YAPILAN SAHA ÇALIŞMALARINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Doc. Dr. Sami KILIÇ*

Dr. Ali SELÇUK*

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Amacı, olaylar ve varlıklar arasında mevcut olan sebep-sonuç ilişkisini bulup ortaya çıkarmak olan bilim, doğru düşünme ve sistematik bilgi edinme sürecidir. Araştırma ise, bilim için insanın ihtiyacı olan bilginin bulunması, geliştirilmesi ve gerçeğe uygun olup olmadığının kontrol edilmesi için harcanan çabadır. Başka bir ifade ile bilginin bilimsel hale getirilme gayretidir. Bilginin bilimsel hale getirilmesi ise metot sayesinde olmaktadır. Bir bilim dalında, araştırma yolu ile ortaya konulması hedeflenen bilginin elde edilmesi için izlenmesi gereken usule metot denilmektedir.¹ Her bilim dalı bilimsel çalışmalarında belli bazı metotlar kullanmaktadır. Dinler Tarihi de bilimsel araştırmalarında, sosyal bilimlerin pek çoğunda kullanılan Tarih, Sosyoloji ve Filolojinin metotlarından faydalanmakla birlikte, genel olarak birçok bilim dalının da miracaat ettiği *deskriptif* (nitelendirici) metodu benimser. Ayrıca, Dinler Tarihi araştırmalarında karşılaştırma ve fenomenolojik metotlar² da kullanılmaktadır.

* Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Öğretim Üyesi. skilic1@firat.edu.tr

* Milli Eğitim Bakanlığı, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni. alisekcuk33@hotmail.com

1 A. Kurktan Bilgiseven, Sosyal İlimler Metodolojisi, İstanbul 1994, s. 3; Zeki Arslantürk, Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri, İstanbul 2001, s. 17-18, 38-39.

2 Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ankara 2002, s. 11-12; Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, Konya 2004, s. 16.

Dinler Tarihini herhangi bir dinin savunuculuğunu yapmaktan kurtaran deskriptif metot, dinlerin ve dini fenomenlerin gözleme dayalı olarak kavranması, tanımlanması ve objektiflik esas alınarak yazıya geçirilmesidir. 3 Deskriptif metot ile dinleri veya dini olayları vasıflandırmakta ilk adım, onların gözlenmesi ve doğru portresinin çizilmesidir. Dolayısıyla gözlem, deskriptif metodun veri toplama tekniği durumundadır.⁴

Bilgi elde etme yöntemi olarak gözlem, çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. İnsanların gündelik hayatta bilinçli olmadan yapmış oldukları gözleme, *gelişmiş güzel gözlem*, bir olayı farkında ve bilinçli olarak gözlemlemesine ise *sistemli gözlem* denilmektedir. Birinci gözlemden normal bilgiye, ikinci gözlemden ise bilimsel bilgiye ulaşılmaktadır. 5 Bu bağlamda genel olarak bilimsel araştırmalarda kullanılan gözlem, sistemli gözlemdir.

Deskriptif metotta veri toplamak için dinlerin veya dini fenomenlerin sistemli gözlemlenmesi, *dolaylı* ve *dolaysız* olarak ikiye ayrılmaktadır. Dolaylı gözlem, dinlerin veya herhangi bir dini olayın yazılı kaynaklardan faydalanmak suretiyle vasıflandırılmasıdır. Başka bir ifade ile dinler ile ilgili bilgilerin *dokümantasyon tekniği* veya *kütüphane taraması* sonucu elde edilmesidir. Dolaysız gözlem ise dinler veya dini topluluklar hakkında bilgilerin araştırmacı tarafından bizzat yerinde müşahade edilerek elde edilmesidir. Ayrıca dolaysız gözlem, *saha çalışması* ve *alan araştırması* olarak da adlandırılmaktadır.

Bu bildiride Türkiye'de Dinler Tarihi alanında yapılan saha çalışmalarında karşılaşılan problemler ve çözüm yolları üzerinde durulacaktır. Bildiri hazırlanırken konuyla ilgili yazılı kaynakların yanı sıra, saha çalışması yaparken elde ettiğimiz gözlem ve tecrübelerden faydalanılmıştır.

3 Birsen Gökçe, *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*, Ankara 1992, s. 34; Giinay Tümer-Abdurrahman Küçük, a. g. e. , s. 12.

4 Unver Giinay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1993, s. 34.

5 Zeki Arslantürk, a. g. e. , s. 19.

mümkündür. Bu tammdan hareketle, alan araştırmasının sadece günümüzde yaşayan din mensupları için geçerli olduğunu düşünmemek gerekir. Günümüzde mensubu bulunmayan bir din veya tarihi bir dini olay hakkında bilimsel çalışma yapmak isteyen araştırmacının incelemesi sadece literatür/kütüphane taramasıyla sınırlı olmamalıdır. Araştırmacının söz konusu topluluğun yaşadığı coğrafyaya veya tarihi dini olayın cereyan ettiği yere gitmek sureti ile gözlemde bulunması, topluluğun din anlayışına veya tarihi dini olaya coğrafya, çevre ve iklim gibi faktörlerin etkisini ortaya çıkarmaya önemli katkı sağlayacağından, hiç kuşkusuz arqurmasma ve değerlendirmelerine zenginlik katacaktır.

2- Alan Araştırması Teknikleri

Sosyal bilimlerde saha çalışmasında genel olarak *gözlem*, *görüşme/mülakat*, *anket* ve *kaynak kişiden yararlanma*¹¹ teknikleri kullanılmaktadır. Dinler Tarihi araştırmalarında ise bu tekniklerden genellikle gözlem ve mülakat kullanılmaktadır. Kaynak kişilerden yararlanma ise çoğu zaman mülakat esnasında gerçekleşmektedir. Anket ve istatistik teknikleri, Dinler Tarihi araştırmalarındaki saha çalışmalarında, bazı istisnalar hariç, pek fazla kullanılmamaktadır. Diğer taraftan, anket ve istatistik teknikleri kendilerine özgü uzmanlık alanı gerektirmektedir. Bu nedenle, biz burada kısaca gözlem ve mülakat üzerinde duracağız.

a- Gözlem

Önceden bahsettiğimiz dolaylı ve dolaysız gözlem ile burada bahsedeceğimiz gözlem, yüklenilen anlam itibariyle birbirinden farklıdır. Burada üzerinde duracağımız gözlem, alan araştırmasının diğer bir tanımı olarak da nitelendirdiğimiz, dolaysız gözlem teknikleri içerisindeki gözlemdir. Diğer taraftan, Alan araştırmasında kullanılan gözlem *tekniklerinin katılarak/katılımlı* ya da *katılmayarak/katılımsız*, *sistemli* veya *gelişi güzel*, *açık* ya da *gizli* olmak üzere çeşitli türleri bulunmaktadır.¹² Türkiye’de Dinler Tarihi alanında yapılan saha çalışmalarında bu gözlem türleri içinde genellikle *katılımlı* ve *katılımsız* gözlem kullanılmaktadır.

11 Anket ve İstatistik teknikleri hakkında geniş bilgi için bkz. , Zeki Arslantürk, a. g. e., s. 110-117,126-139.

12 Metin Karadağ-Azat Kaya, Halkbilimine Giriş, Balıkesir 1995, s. 118; Sedat Veyis Omek, a. g. e. , s. 55; Özkul Çobanoğlu, a. g. e. , s. 56.

A- ALAN ARAŞTIRMASININ TANIMI, TEKNİKLERİ ve DİNLER TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

1- Alan Araştırmasının Tanımı

Yukarıda kısaca “dinler veya dini topluluklar hakkında bilgilerin araştırmacı tarafından bizzat yerinde gözlem veya mülakat ile elde edilmesi” olarak bahsettiğimiz saha çalışması (*field work*) veya alan araştırması (*field research*) hakkında çeşitli tanımlar yapılmıştır. Sedat Veyis Örnek, alan araştırmasını, “*Soru kağıtları, karşılıklı görüşme, kılavuz kullanma gibi araştırma tekniklerinden de yararlanarak olguları dizgesel (sistemli) bir biçimde yerinde gözleme ve saptama*”⁶ ve “*Öteki sosyal bilimlerde olduğu gibi, halkbilimsel araştırma ve çalışmalarda da seçilen konuya ilişkin özgün ve güvenilir bilgi elde etmek, değerlendirmek, derlemek için araştırmacının araştırma yapacağı grubun ya da topluluğun yaşadığı yere giderek çalışması*”⁷ olarak tanımlamıştır. Çobanoğlu ise, alan araştırması için “*Tespit edilen araştırma konusu ile ilgili halk kültürü unsurları hakkında bilgi almak için söz konusu unsurların yaşadığı topluluğa gidilerek çalışmalarda bulunulması*”⁸ tanımını yapmıştır. Bunun yanı sıra Evliyaoğlu ve Baykurt’a göre alan araştırması, “*özgün ve güvenilir kültür ürünleri ve halkbilimle ilgili bilgiler derlemek için; araştırmacının ya da araştırmacı grubun, hakkında bilgi alınacak topluluğun yaşadığı yere giderek çalışmalarda bulunması*”⁹ dır. Diğer taraftan Seyitoğlu ise alan araştırması için “*incelenen kişilerin gerçek yaşantılarına katılarak yapılan araştırmalardır*”¹⁰ tanımını uygun görmüştür.

Yukarıdaki alan araştırması tanımları genel olarak Halkbilimcilerine aittir. Bunlardan yola çıkarak Dinler Tarihi açısından alan araştırmasını; “*Tespit edilen araştırma konusu, bir dini grubu, bir dine ait belli bir dini unsur veya bir topluluğun dini hayatını incelemek olan araştırmacının, sözü edilen din mensuplarının yaşadığı bölgeye gidip onlarla gerek gözlem gerekse mülakat yolu istenilen bilgileri elde etmesi yöntemi*” olarak tanımlamak

6 Sedat Veyis Örnek, Budunbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara 1973, s. 12.

7 Sedat Veyis Örnek, Türk Halkbilimi, Ankara 2000, s. 55.

8 Özkul Çobanoğlu, Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş, Ankara 1999, s. 45.

9 Sait Evliyaoğlu- Şerif Baykurt, Türk Halk Bilimi, Ankara 1988, s. 27.

10 Halil Seyitoğlu, Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı, İstanbul 1995, s. 26.

Katılımlı gözlem, araştırmacının araştırma yapacağı topluluğun içerisinde kısa veya uzun süre kalarak, olay ve olguların icrasına bizzat kendisinde katılarak müşahede etmesi sonucu istenilen verileri toplaması şeklinde tanımlanmaktadır. Katılımsız gözlem ise araştırmacının olay ve uygulamaların icrasına bizzat katılmayarak sadece bir seyirci olarak verileri toplamasıdır.¹³ Dinler Tarihinde saha çalışmalarında genel olarak katılımlı ve katılımsız gözlem, özellikle de katılımsız tekniği yaygın olarak kullanılmaktadır. Biz gerek katılımlı gerekse katılımsız gözlemin her ikisi için gözlem tabirini kullanacağız. Bu iki tanımdan hareketle, Dinler Tarihi açısından gözlemi, “*Dinler Tarihçisinin, araştırma konusu ile ilgili topluluğun içerisinde bulunarak, imkanlar nispetinde onların dini uygulamalarına katılarak veya seyirci olarak gözlemde bulunması ve böylece istenilen bilgiye ulaşması*” şeklinde tanımlamak mümkündür.

Gözlem yoluyla elde edilebilecek veriler genel itibariyle toplumların kültürel ve dini pratiklerinin dışı yansıyan yönleriyle sınırlıdır.¹⁴ Bu nedenle gözlem tekniği ile elde edilen verilerin daha iyi anlamlandırılabilmesi için konu hakkında bilgi sahibi bulunan kaynak kişiler ile mülakat yapılması önem arz etmektedir.

b- Mülakat

Alan araştırmasında en çok kullanılan teknik olan mülakat/görüşme, araştırmacının çalışma konusuyla ilgili bilgileri, araştırma yapılan yerde kendisine bilgi verecek olan kaynak kişi veya kişiler ile soru-cevap şeklinde veya yüz yüze görüşüp sohbet ederek elde etmesidir.¹⁵ Bu nedenle, saha çalışması yapan Dinler Tarihçisinin, araştırma yaptığı toplumun gerek dini inançları, uygulamaları, gerekse halk inançlarını ortaya çıkartabilmek için konu hakkında uzman olan din adamları veya kaynak kişiler ile görüşerek bilgi alması gerekmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz gerek gözlem, gerekse mülakat tekniklerinde, fotoğraf makinesi, kamera, ses kayıt cihazı gibi araçlardan faydalanılması verilerin sağlıklı elde edilmesinde araştırmacıya büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Araştırmacının bu araçlardan verimli bir şekilde faydalanması, sahaya

13 Sedat Veyis Örnek, a. g. e. , s. 55; Özkul Çobanoğlu, a. g. e. , s. 57; Metin Karadağ-Azat Kaya, a. g. e. , s. 117.

14 Özkul Çobanoğlu, a. g. e. , s. 63.

15 Sedat Veyis Örnek, a. g. e. , s. 57; Metin Karadağ-Azat Kaya, a. g. e. , s. 118.

gitmeden önce bunların kullanımı ve teknik özellikleri hakkında yeterince bilgiye sahip olmasına bağlıdır.¹⁶

3- Alan Araştırmasının Dinler Tarihi açısından Önemi

Saha çalışması, araştırma konusu insanı ve dini ilgilendiren bütün bilim dalları için önem arz etmektedir. Geçmişte yaşanmış olayları inceleyen bir bilim dalı olan Tarih'in genel olarak veri toplama tekniği kütüphane taramasıdır. Böyle olmakla birlikte, günümüzde önemli tarihçiler, araştırma konusu olan yeri veya tarihi olayın geçtiği bölgeyi gözlemlemeden eser ortaya koymaktan kaçınmaktadır. Zira tarihin cereyan ettiği coğrafyanın görülmesi, araştırmacı ve araştırma konusu açısından oldukça önemlidir. En azından yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilerin gözlem yapılan yerle örtüşüp örtüşmediğinin kontrolünü mümkün kılmakta, böylece düşülebilecek hataların ortadan kalkmasını sağlamaktadır.

İlahiyat bilim dalları içerisindeki Din Sosyolojisi, Din Eğitimi gibi Dinler Tarihi de konusu ve alanı gereği saha çalışması yapmaya en uygun bilim dalları arasındadır. Batıda yapılan Dinler tarihi çalışmalarında, saha araştırması sonucu ortaya konulan eserler çoğunluktadır. Türkiye'de, Dinler Tarihi araştırmalarında kaynak olarak müracaat ettiğimiz Batılı din bilimcilerinin kitaplarının -bir dinin mensuplarının kendilerini tanıtmak için yazdıkları hariç- çoğu alan araştırması sonucu ortaya çıkmış veya alan araştırmasıyla oluşturulan kaynaklardan faydalanılarak yazılmış eserlerdir. Frazer'ın *Altın Dalı*; Mircea Eliade'ın *Patanjali et le yoga* (Éditions du Seuil, Paris 1962); *Le yoga. Immortalité et liberté* (Payot, Paris 1972); *Contributions à l'étude de la philosophie de la Renaissance suivi d'Itinéraire italien* (Gallimard, Paris 1992); *Techniques du Yoga* (Gallimard, Paris 1975) gibi eserler bunlara birkaç örnektir. Her ne kadar Eliade, Dinler Tarihi alanındaki eserlerinin birçoğunu kütüphane taraması sonucu ortaya koymuş olsa bile, müracaat ettiği kaynaklar saha çalışmasının ürünü kitaplardır. Diğer taraftan kendisi *Yoga: Essai sur les origines de la mystique indienne* isimli doktora çalışması için 1928-1932 yılları arasında Hindistan'a gitmiş, burada kaldığı dört yıllık süre içerisinde Sanskritçeyi öğrenmiş, altı ay Himalayalar'daki Rishikesh Hindu tapınağında

16 Sedat Veyis Örnek, a. g. e. , s. 63.

(ashram) kalmış¹⁷, bu tapınakta kendisi de yoga egzersizi yapmıştır. Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Batıdaki din bilimlerinde bilginin yerinde elde edilmesi önem arz ettiği için, saha çalışmalarının teşvik edilmesi gayet doğaldır. Diğer taraftan Batıda saha çalışmasına yönelik araştırmaların teşvik edilmesinin ekonomik boyutunu da unutmamak gerekir. Zira kütüphane taramasına dayalı araştırmalara nazaran sahada çalışma yapmak önemli bir maddi kaynak gerektirmektedir.

Türkiye’de Dinler Tarihi alanında saha çalışmasını bilimsel araştırmada ilk kullanan akademisyen merhum Prof. Dr. Hikmet Tanyu’dur. Onun Dinler Tarihi alanında Türkiye’de akademik anlamda ilk yapılan çalışma olan ve 1959 yılında tamamladığı *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri* isimli doktora tezinin verileri genel olarak saha çalışması sonucu elde edilmiştir. Tanyu ile başlatılan Dinler Tarihinde saha çalışmasına dayalı araştırma yapma geleneği, sonraki dönemlerde genel olarak gerektiği gibi yaygınlaştırılmamış, dahası çoğu zaman bu türde yapılan bilimsel yayınlar tasvip edilmemiştir. Gerçeği söylemek gerekirse, Batıya nazaran, Türkiye’de Dinler Tarihi araştırmalarında alan araştırmasına dayalı çalışmalara gereken önemin yeterince verilmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, üniversitelerimizin Dinler Tarihi alanında öğrencilere hazırlatılan lisans, yüksek lisans ve doktora tez konuları incelendiğinde, belirgin bir şekilde kendini göstermektedir.

Saha çalışması yapmak, Dinler Tarihçisine araştırma yaptığı dini topluluğun içinde bulunarak onların dini havasını teneffüs etmesini sağladığı gibi onların dini fenomenlerini anlamada/anlamlandırmada ve yorumlamada da önemli katkı sağlar. Bir din hakkında bütün yazılı kaynaklar elde edilip incelelse dahi, araştırmacı, grubun içine girip, kendisini sanki onlardan biriymiş gibi düşünüp, onların duygu ve düşüncelerini tam olarak kavrayamadan çalışma yaparsa bunun sağlıklı bir çalışma olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.¹⁸ Bu sebeple, Dinler Tarihçisinin araştırma konusu olan bir din veya dini grup hakkında doğru ve objektif değerlendirme yapabilmesi ve yazdıklarının grup tarafından kabul edilebilir nitelikte olabilmesi için alan araştırmasına müracaat etmesi gerekmektedir. Dolayısıyla alan araştırması,

17 Bkz. Mircea Eliade, *Les moissons du solstice. Mémoire II, 1937–1960*, Gallimard, Paris 1988, s. 263-282 ; Kürşat Demirci, “Eliade” TDVİA C. XI, İstanbul 1995, s. 33.

18 Şaban Kuzgun, *Mukayeseli Dinler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümler*, Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-25 Eylül 1992), Samsun 1992, s. 119.

Dinler Tarihçisini yapmış olduğu çalışmada, tartışmaya yol açabilecek bir takım, hatalara düşmesini engellemiş olur. Diğer taraftan, alan araştırmasında elde edilen verilerin de sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi ve yorumlanabilmesi için yazılı kaynaklara ve yardımcı bilim dallarına müracaat edilmesinin gerekliliği unutmamalıdır.

Türkiye’de kendi insanımız arasında, özellikle halk inançları konusunda yapılan saha çalışmaları, toplumumuzun dini değer yargısı hakkında bilgilennemizi ve insanımızı daha iyi tanımamıza önemli katkı sağlayacaktır. Çoğu zaman kitabi Müslümanlık ile halk Müslümanlığı birbiriyle örtüşmemektedir. İşte saha çalışması, her şeyden önce günümüzde yaşayan halk dini hakkında bizlere güzel örnekler sunmaktadır. Bunun için, özellikle sosyal bilimler alanında Türkiye’den veya İslam ülkelerinden Batı üniversitelerine akademik çalışma için giden araştırmacıların doktora konularına baktığımızda onların araştırma konularının genellikle Türk ve Müslüman toplumunu tanımaya yönelik konular olduğu görülmektedir. Batı’da yaptırılan bu tür doktora tezlerinin, misyonerlik faaliyetleri için veri tabanı oluşturmaya yönelik olduğu düşünülmektedir. Türkiye’deki Dinler Tarihçisinin diğer toplumların dinleri hakkında çalışma yapması nasıl olağan bir durum ise kendi toplumundaki dini unsurları ve halk inanışları hakkında araştırma yapması da o kadar doğaldır. Zira Türkiye’de halk arasındaki yaşayan inanışların çoğunun kaynağı Geleneksel Türk dinine ait unsurlardır. En azından saha çalışmasıyla Geleneksel Türk dinine ait unsurlar ortaya çıkartılarak Türk kültürüne katkı sağlanmış olur.

B- ALAN ARAŞTIRMASINDA DİKKAT EDİLMESİ GEREKEN

HUSUSLAR VE KARŞILAŞILAN PROBLEMLERE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Alan araştırmasında veriler toplanırken dikkat edilmesi gereken önemli hususlar bulunmaktadır. Her şeyden önce seçilecek olan konu alan araştırması yapmaya uygun olmalıdır. Bunun yanı sıra, araştırmacının da saha çalışması yapmaya istekli olması ve araştırma süresince önyargılarından kurtulması gerekmektedir. Özellikle bir dini grup hakkında önyargılarını üzerinden atamayan araştırmacının saha çalışmasına çıkmaması en doğru davranıştır.

Saha çalışmasında verilerin sağlıklı bir şekilde elde edilebilmesi ve karşılaşılabilecek problemlerin en aza indirilebilmesi için sahaya çıkmadan önce mutlaka ön hazırlık yapılmalıdır. Bunun için araştırma yapılacak dini

grup ve bölge hakkında yayınlanmış olan yazılı eserler okunmalıdır. Bu eserler sayesinde, bölgenin tarihi ve coğrafi özellikleri, dini grubun sosyal hayatı, eğitim durumları, siyasi düşünceleri, dini ve sosyal kurumları hakkında bilgi elde edinilmiş olunur. Ön hazırlık olarak yapılması gereken diğer bir husus bölgeyi ve dini grubu tanıyan kişi ya da kişiler ile temas kurulmasıdır. Bu şahısların grup içinden olması, çalışma süresince araştırmacının daha sağlıklı veri elde etmesini sağlayacaktır. Bu türden yapılan ön hazırlık çalışmasıyla araştırmacı sınırlı olan zamanını en güzel şekilde kullanabilir.

Yukarıda bahsettiğimiz hususların yanı sıra araştırmacının alan araştırmasına başlamadan önce alan formasyonunda yeterli donanıma sahip olması ve gerek gözlem gerekse mülakat tekniklerinde dikkat edilmesi gereken hususlara uyması gerekmektedir.

1- Gözlem Tekniğinde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar ve Karşılaşılan Problemlere Çözüm Önerileri

Saha çalışmasında gözlem yapacak olan araştırmacı, inceleme yapacağı gruba dışarıdan katıldığı için grubun nazarında ister istemez yabancı olarak değerlendirilecektir. Bu durum, araştırmacının işini zorlaştırır ve elde edeceği bilginin güvenilirliğini tartışmalı hale getirir.¹⁹ Dolayısıyla burada araştırmacı, gruba kendisini kabul ettirme problemi ile karşı karşıyadır. Araştırmacı, bu problemi aşmak için, gözlem yapacağı gruba, grup üyelerinden biri ile gitmesi ve yapacak olduğu gözlemin bilimsel bir araştırma için olduğuna grubu inandırması gerekir. Tanıdık bir kişi bulma imkanı olmadığı durumda ise araştırmacı, ön hazırlık safhasında elde etmiş olduğu bilgileri dikkate alarak, grubun güvenini kazanmaya ve kendisini kabul ettirmeye yönelik davranış modeli geliştirmelidir. Bu bağlamda, grubun özelliklerine uygun kıyafet seçilmeli, saç, bıyık, sakal şeklinin, davranışların ve kullanılan ifadelerin grubun tepkisini çekecek türden olmamasına özen gösterilmesi gerekmektedir. Mesela dini hassasiyetleri yüksek bir köydeki halk inanışlarını gözlemleyecek olan araştırmacının, köylülerin kabullenemeyeceği kıyafet giymesi tepki çekebilir. Aynı zamanda genelinin siyasi düşüncesi bilinen bir topluluğa, karşıt siyasi düşünceyi simgeleyecek bıyık şekli, arma, rozet, kolye, yüzük ile gidilmemesi önemli bir husustur. Farklı din, mezhep veya din anlayışına

19 Sedat Veyis Örnek, a. g. e. , s. 55.

sahip grup içinde, onların değer yargılarına saygısızlık olarak kabul edilebilecek ifadelerden sakınılmalıdır. Geleneksel din anlayışına sahip Müslüman bir toplumda genel kabul görmüş dini konunun aksine, doğru da olsa fikir beyan edilmesi onlar tarafından antipati ile karşılanır. Bu nedenle, araştırmacının, bu tür ifade ve görüşlerden sakınması gerekir. Bunun yerine konuşma esnasında toplum tarafından kabul gören dini literatüre sıkça müracaat edilmelidir. Diğer taraftan, Hıristiyan bir grup içerisinde gözlem yapacak olan Dinler Tarihçisinin, “Hz. İsa” tabiri yerine “Mesih İsa” veya “İsa Mesih” tabirini kullanması, grubun güvenini kazanması açısından son derece önemlidir. Zira araştırmacının bir Hıristiyan grup içerisinde İsa’nın “Hz. İsa” şeklinde ifade edilmesinin, onu peygamber statüsüne düşürdüğünden dolayı hoş karşılanmayacağını bilmesi gerekir. Böylece grubun araştırmacıyı yabancı olarak görmesi önündeki engellerden bazısı ortadan kaldırılmış olur.

Araştırmacı, grup üzerinde uzun süre gözlem yapacak ise grup içerisinde, imkanlar el verdiği ölçüde, evli ise hanımı veya beyi ile, bekar ise ailesiyle katılması önemli bir husustur. Bu durum araştırmacının grup içerisinde daha rahat hareket etmesine imkan sağlar. Şayet tek başına gözlem yapması gerekirse gözlem süresini kısa tutmalıdır.

Araştırma konusu uzun süreli gözlem yapmayı gerektirdiği durumda, yetkili mercilerden gerekli izin alınarak, grubun yaşadığı yörede öğretmen, sağlık memuru, din adamı gibi görevde bulunulması, en sağlıklı gözlemin yapılmasını sağlar. Bu nedenle araştırmacının grup içinde icra edeceği meslekle ilgili yeterli bilgi ve beceriye sahip olması gerekir.²⁰ Özellikle Türk toplumunda günümüzdeki halk inanışlarını araştıran İlahiyat kökenli Dinler Tarihçisi için en ideal meslek din adamlığıdır. Zira din adamı dünürçülük, nikah, isim koyma, sünnet, cenaze merasimleri gibi pek çok pratiğin icrasında bizzat bulunur. Dolayısıyla, araştırmacının grup içine herhangi bir meslek görevlisi olarak girmesi, toplum tarafından yabancı olarak algılanılması ve gruba kendisini kabul ettirmesi problemine en güzel çözümlerden birisidir. Ayrıca böyle bir uygulama, yapılacak olan gözlemin doğal ortamında gerçekleşmesini engelleyecek unsurları da ortadan kaldırmış olur.

Yapılan gözlemden güvenilir veri elde edilmesi, olayın veya pratiğin tabii ortamında gerçekleşirken, grubun gözlemlendiğini hissettirmeden yapılmasını gerektirmektedir. Çoğu zaman bir araştırmacı tarafından gözlem-

20 Sedat Veyis Örnek, a. g. e. , s. 56-57.

lendiğinin farkında olan grup üyeleri, alışla gelmiş davranış modelinden çıkıp daha titiz ve yapmacık hareket tarzı sergilemektedirler. Bazı durumlarda ise kendileri hakkında olumsuz nitelendirilme korkusundan ve endişesinden dolayı bir takım davranışları terk etmektedirler. Bu duruma, özellikle gözlem esnasında olayın fotoğraf makinesi, kamera gibi araçlar kullanılarak kayıt altına alındığında daha çok rastlanmaktadır. Aslında bu durum normal gündelik davranışlar için de geçerlidir. Davranışlarının veya konuşmasının kayıt altına alındığını bilen bir kişi, davranışlarında ve konuşmalarında daha dikkatli olmaya özen gösterir. Bu nedenle gözlem, imkanlar ölçüsünde, grubun veya kişinin farkında olmadan, kayıt altına alınmalıdır. Bu konuda diğer bir öneri ise, gözlem kaydının, grup içerisinden önceden ikna edilen bir kişi tarafından yapılmasıdır. Böylece grubun tedirginliği en aza indirilmiş ve gözlemin tabii ortamında kayda alınması sağlanmış olur.

Birden fazla yerleşim birimindeki gözlemde fotoğraf makinesi kullanıldığında, herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için çekilen fotoğrafların detaylı olarak not alınması gerekir. Böylece en azından araştırma yapılan yerlere tekrar gidilme zahmetinin önüne geçilmiş olur.

Gözlemde dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi de, en uygun zamanın seçilmesidir. Gözlemi yapılacak konu, dini bir uygulama ise bunun tarihi iyi bilinmeli ve gözlem yapmaya bu tarihte gidilmelidir. Gözlem yapılacak konu halk inanışlarla ilgili ise bu inanışların en yoğun olduğu zaman seçilmelidir.

Gözlemlenecek konunun özelliğine göre araştırmacının cinsiyeti önem arz etmektedir. Özellikle kırsal kesimde geçiş dönemleriyle ilgili inanış ve uygulamalar gözlemlenmek isteniyor ise araştırmacının cinsiyeti sağlıklı gözlem yapmada etkili bir unsurdur. Bazı durumlarda araştırmacının cinsiyeti gözlemi imkansız kılar. Örneğin, bir köyde yapılan düğün adetlerini gözlemlemek isteyen erkek araştırmacının genellikle kadınların kendi aralarında yaptıkları kına gecesi uygulamasını gözleme imkanı oldukça azdır. Diğer taraftan, bayan bir araştırmacının da düğünde sadece erkeklerin kendi aralarında yaptıkları uygulamaları gözlemlemesi de oldukça zordur. Aynı durum cenaze törenleri için de geçerlidir. Bu nedenle, araştırmacının gözlem yapacağı yere, kendisine yardımcı olabilecek yeteneğe sahip olan farklı cinsiyetten birisi ile gitmesi gerekir.

Gözlemi yapılacak dini pratik veya halk inanışları, belli bir konu ise gözlemin diğer alanlara da yayılarak asıl konunun gözlemlenmesi, grubun

tedirginliğinin giderilmesi bakımından önemli bir husustur. Dikkat edilmesi gereken bu husus hakkında merhum Prof. Dr. Hikmet Tanyu, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri* isimli doktora çalışmasında şu bilgileri vermektedir; "Bazı yerlerde, bizim için zahmetli olmakla beraber bütün tarihi eserleri, kitabeleri, binaları, camileri ayrı ayrı gözden geçirerek nodar aldık. Bazı yerlerde mahdud da olsa Bizans eserleri üzerinde durduk. Kısaca geniş bir saha içerisinde endişeyi izale ederek asıl inceleme noktasına intikal ettik"²¹

2- Mülakat Tekniğinde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar ve Karşılaşılan Problemlere Çözüm Önerileri

Dinler Tarihi alanındaki saha çalışmalarında gözlem tekniğine nazaran mülakat tekniğine daha sık müracaat edilmektedir. Bunun sebebi, gözlem ile elde edilebilecek bilginin mülakat ile de elde edilebilecek olması ve Dinler Tarihi araştırma konularına gözlemden ziyade mülakat tekniğinin daha uygun düşmesidir. Diğer bir sebep ise, önceden bahsettiğimiz üzere, gözlemlerle elde edilecek bilgilerin genel itibarıyla toplumların kültürel ve dini pratiklerinin dışı yansıyan yönleriyle sınırlı olması ve bunların anlamlandırılmasında mülakat tekniğine müracaatın gereklilik arz etmesidir.

Saha çalışmalarında gözlem tekniğinde dikkat edilmesi gereken hususların birçoğu mülakat tekniği için de geçerlidir. Gözlemlerde, bir grup içindeki dini pratikler veya halk inanışları incelendiğinden, dikkat edilmesi gereken hususlar grubun geneli için geçerli iken mülakat tekniğinde dikkat edilmesi gereken hususlar grup içinde mülakat yapılacak kişi veya kişiler için geçerlidir. Bu nedenle ön hazırlık safhasında grup içinde inceleme konusu hakkında en iyi bilgiye sahip olanların araştırılması ve bunların güveninin kazanılması gerekmektedir.

Mülakat tekniğinde, Dinler Tarihi saha çalışmalarında uygulanacak yöntemlerin en uygunu, *rastgele yöntem* (random method) ve *kartopu yöntemi* (snow-ball method) dir. Rastgele yöntem, bilgi verecek kişilerin araştırma sahasındaki insanlar arasından rastgele seçilmesidir. Rastgele seçilen kişi ile yapılan mülakat sonucu, bu kişi araştırma konusu hakkındaki soruları bilip cevaplayabileceği düşünülen bir diğer kişiyi onerecektir. Önerilen kişi

21 Hikmet Tanyu, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, Ankara 1967, s. 26.

ile yapılan mülakattan sonra aynı şekilde o da konuyla ilgili daha iyi bilgi sahibi olan başka birisini önerecektir. Dolayısıyla kartopu yöntemi, rastgele yöntemin aracılığıyla, sürekli konuyu iyi bilen kişilere yönlendirmedi²². Bu bağlamda mülakat tekniğinin uygulanmasında söz konusu iki yöneme de başvurulması ve özellikle tanıdık bir kişi ile mülakata gidilmesi, araştırma alanından sağlıklı bilgi toplama açısından önemlidir. Ayrıca araştırma sahasına gitmeden önce mülakat yapılacak kişilerin, dünya görüşü/siyasi düşüncesi, dini konulara bakışı, hoşlandığı şeyler gibi hususlar hakkında mümkün olduğu kadar detaylı bilgi toplanmalı, konuşmalarda onların tepkisini çekmemeye gayret edilmelidir. Böylece mülakata başlamadan önce, tanışma aşamasında resmiyet ortadan kaldırılmış olur. Şayet tanıdık bulunmadığı durumda, her şeyden önce genel geçer olan adap kurallarına uyulmanın yanında, mülakat yapılacak kişinin bağlı olduğu grubun hassasiyetleri dikkate alınmalı ve onlara ait dini literatür sıkça kullanılmalıdır.

Mülakat esnasında, mülakat yapılan kişinin güvenini kazanmanın en iyi yollarından birisi, araştırmacının yapılan ikramı geri çevirmemesidir. Genel olarak Türkiye’de yaşayan her grup üyesi, evine veya iş yerine gelen herkese ikramda bulunmak ister. Her şeyden önce, ikramın kabul edilmesi ikram sahibini onurlandırmaktır. Araştırmacının, bazı istisnai durumlar hariç, ikramı geri çevirmesi mülakat yapılacak olan kişiyi incittiği gibi araya mesafe konulmasına da sebep olur. Sizin mesafe koyduğunuz kişi de mülakat esnasında size mesafe koyacaktır. Şayet yapılan ikram araştırmacının mensubu olduğu dinin kurallarına aykırı ise, “bu haramdır”, “bunu yemek veya içmek caiz” değildir gibi itirazlar göstermek yerine, sağlık sebepleri gibi mazeretler öne sürülmeli ve alternatif bir ikramın kabul edilebileceği belirtilmelidir. Özellikle, ikram meselesi, Alevilik, Yezidilik gibi kapalı toplumlar hakkında mülakatla bilgi alacak Dinler Tarihçisi için son derece önemlidir. Zira bu yapıdaki toplumlarda, ikramın kabul edilmesi, onlar hakkında halk arasında yaygın olan bazı yanlış anlayışlara araştırmacının sahip olmadığını

22 H. Russel Bernard, *Research Methods in Anthropology Qualitative and Quantitative Approaches*, London 1994, p. 97; Pertti J. Pelto & Gretel H. Pelto, *Anthropological Research The Structure of Inquiry*, London 1978, pp. 131-133; Mustafa Ünal, *A Comparative Study of Funeral Customs in Turkey and Azerbaijan with Particular Reference to Pre-Islamic Turkic Aspects*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Birmingham 1996, p. 3.

gösterir. Böylelikle araştırmacı, üzerinde çalıştığı topluluk tarafından kabul görmeye başlayacaktır.

Araştırma konusu hakkında gerek kendi mensubu olduğu gerekse mensubu olmadığı dini gruptan birisi ile mülakat yapan araştırmacının, araştırma konusu dışındaki meselelerde mümkün olduğu kadar tartışmadan uzak durması gerekir. Araştırmacının aynı dini inanca sahip olduğu birisi ile yapabileceği tartışma, genel olarak günlük siyasi ve dini meselelerdir. Araştırmacı, mülakat yaptığı kişinin ortaya attığı fikirler yanlış dahi olsa itiraz etmeden sabırla dinlemelidir. Araştırmacının farklı din mensubu bir kişi ile tartışabileceği meseleler ise genel olarak dinlerin kurtuluş öğretisi etrafında gerçekleşmektedir. Bu durumda da araştırmacı mülakat yapacağı kişiyi sabırla dinlemeli ve kendi dini düşüncesinin daha iyi veya üstün olduğunu ispat etmeye çalışmamalıdır. Zira araştırmacının amacı kendi dünya görüşünü veya din anlayışını savunmak için tartışma yapmak değil, konusu hakkında sağlıklı bilgi elde etme olmalıdır. Bu dikkate alınmadan tartışma yapıldığında, çoğu zaman mülakattan sağlıklı bilgi almak zorlaşmaktadır.

Gözlemde olduğu gibi, mülakatta da önemli hususlardan birisi zamandır. Araştırmacı, mülakat yapacağı kişinin en uygun zamanında mülakatını gerçekleştirmelidir. Kırsalda birisi ile mülakat yapılacaksa en uygun zaman, iş yoğunluğunun en az olduğu güz veya kış aylarıdır. Kırsalda mülakat yapılacak kişinin iş yoğunluğunun en fazla olduğu yaz aylarında yapılan mülakattan çoğu zaman sağlıklı ve detaylı bilgi alma imkanı oldukça sınırlı olmaktadır. Mülakat yapılacak kişi esnaf veya memur ise mülakat için tatil günleri tercih edilmelidir.

Mülakatta elde edilecek veriler, karşılıklı soru cevap şeklinden ziyade, bir plan çerçevesinde mümkün olduğu kadar sohbet havasında gerçekleştirilmeli, sorular sohbet içerisine serpiştirilmelidir. Karşılıklı soru cevap şeklinde yapılan mülakatta çoğu zaman kişi sorulara kısa cevap vermekte veya grubunun ayıplanacağı endişesinden dolayı cevap vermekten kaçınmaktadır. Bu nedenle araştırmacı mülakatı için önceden bir plan yapmalı, bazı durumlarda konuyu dağıtıp gerekli bilgiyi dolaylı yoldan elde etmelidir. Özellikle sorulacak sorular özenle seçilmeli ve kişiyi konuşturmaya yönelik olmalıdır.

Dini inanç ile ilgili araştırma konularında, mülakatta izlenilecek yol çok önemlidir. Burada araştırmacı, toplum tarafından kabul görünceye kadar, inanç ile ilgili soru sormaktan kaçınmalıdır. Araştırmacı, araştırma konusu dışında olsa dahi, öncelikle topluluğun sosyo-kültürel hayatıyla veya gi-

riş/geçiş ritüelleriyle ilgili sorulara cevap aramalıdır. Araştırmacı, bunlardan aldığı cevapların arasında dini inançla ilgili bulgulardan yola çıkarak esas konuyla ilgili soruları o zaman sormalıdır. Zira araştırmacı, sosyo-kültürel hayat veya giriş/geçiş ritüelleriyle ilgili soruların cevaplarından, topluluğun dini inançları hakkında az çok bilgi sahibi olmuştur. Bu durumu araştırmacı iyi kullanmalı, mülakat yaptığı kişi veya kişilere onların inanç sistemlerini bildiğini hissettirmelidir. Araştırmacının bu tür yaklaşımı, mülakat yaptığı kişilerin yanlış bilgi vermesini engellemektedir.

Saha çalışmalarının diğer tekniklerinde olduğu gibi mülakat tekniğinin uygulanmasında da araştırmacının cinsiyeti önem arz etmektedir. Araştırma konusu halk inanışları olan erkek bir araştırmacı, mülakata yanında işin uzmanı olan bir bayanla gitmelidir. Bu durum çoğu zaman bayan araştırmacı içinde geçerlidir. Özellikle bayanların bilebileceği doğum gibi bazı inanışlar hakkında erkek bir araştırmacının bayanlarla mülakat yapması oldukça zordur. Diğer taraftan toplumumuzda erkeklerden ziyade bayanların halk inanışlarına müracaatı daha sık görülmektedir. Mülakatta bayan bulundurulmadığı durumda ise yapılması gereken, yaşlı kadınlar ile mülakatın gerçekleştirilmesidir. Bazı durumlarda ise bayanların bilebileceği hususlar erkeklere sorularak, onların tavsiye ettiği bayanlar ile mülakat gerçekleştirilmez. Böylece araştırmacının bayanlarla görüşme talebi, doğrudan kendisinden değil, dolaylı olarak mülakat yapılan kişi aracılığı ile gerçekleştirilmiş olur.

Yapılan mülakat ses kayıt cihazlarıyla kayıt edilecek olursa, öncelikle mülakat yapılan kişinin izni alınmalı ve onun cihazla ilgili merakı giderilmelidir. Ayrıca mülakatın tabii ortamında gerçekleştirilmesi için kayıt yapıldığının mülakatçıya unutturulması gerekir. Aslında ses kaydının, mülakat yapılan kişiye hissettirmeden yapılması sağlıklı bilgi elde edilmesi bakımından önemlidir.

Bir kişi ile yapılan mülakat ile elde edilen bilgi, grubun diğer üyeleri tarafından doğruluk derecesi test edilmeden kullanılmamalıdır. Bunun için araştırmacının inceleme konusu ile ilgili mümkün olduğu kadar çok kişi ile mülakat yaparak doğru bilgiyi elde etmesi gerekir.

Sonuç

Türkiye’de Dinler Tarihi alanında saha çalışması, gerekli hususlara dikkat edildiği takdirde en güvenilir veri elde etme tekniklerinden birisi durumundadır. Dolaylı gözlemle (kütüphane taraması) elde edilen verileri kullanarak yapdan bir araştırmaya nazaran saha çalışması vasıtasıyla dolaysız olarak elde edilen bilgileri kullanarak yapdan araştırmanın özgünlük değeri hiç şüphesiz daha yüksektir. Bu nedenle Batı’da saha çalışmasına dayalı Dinler Tarihi araştırmaları daha popüler durumdadır. Aynı ilginin Türkiye’de neden görülmediğinin iyi araştırılması gerekmektedir. Bekli de bunun sebepleri arasında, alanda söz sahibi akademisyenlerin buna sıcak bakmamasının yanı sıra, -teknikleri iyi bilindiğinde çok zevkli olan- saha araştırmasının sanılanın aksine zor, zahmetli ve maddi açıdan masraf gerektirmesi olabilir.

Türkiye’de Dinler Tarihi alanında saha çalışmasına dayalı araştırmaların yaygınlaştırılması için merhum Prof. Dr. Hikmet Tanyu’nun başlattığı geleneğin devam ettirilmesi önem arz etmektedir. Diğer taraftan saha çalışması neticesinde eser ortaya koyan Dinler Tarihcilerinin, veri toplama aşamasında uyguladığı yöntemi ve karşılaştığı problemleri nasıl çözümlediğini eserinde detaylı olarak anlatması, sonradan yapacak araştırmalara önemli katkı sağlayacaktır. Zira saha çalışmalarında her gruba aynı kuralların uygulanması çoğu zaman sağlıklı bilgi elde etmeyi güçleştirmektedir. Bazı durumlarda, grubun özelliğine göre araştırmacı, kendisi farklı bir yöntem geliştirip uygulayabilir. Uyguladığı yöntemden başarılı sonuç almış ise bunu diğer araştırmacılar ile paylaşması bilim dünyasına önemli katkı sağlayacaktır.